

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Кафедра гуманітарних дисциплін

**Труба Р.І., Полянський О.А.**

**Українська національна революція середини XVII.: формування козацької  
держави**

Лекція з навчальної дисципліни

**«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»**

**Для студентів першого курсу спеціальностей:**

*017 Фізична культура і спорт*

*014.11 Середня освіта*

*073 Менеджмент*

*227 Фізична терапія, ерготерапія*

*241 Готельно-ресторанна справа*

*242 Туризм*

**“ЗАТВЕРДЖЕНО”**

на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін

„31” серпня 2018 р. протокол № 1

Зав.каф \_\_\_\_\_ О.Полянський

## **Лекція IV. Українська національна революція середини XVII.: формування козацької держави**

1. Причини, характер, рушійні сили та періодизація революції. Гетьман Богдан Хмельницький.
2. Військові дії у 1648–1653 рр. Зборівський та Білоцерківський мирні договори.
3. Утворення Української гетьманської козацької держави, її політичний та адміністративно-територіальний устрій, зміни в соціально-економічному житті.
4. Переяславська угода та Березневі статті 1654 р. і їх наслідки для України.

### **Література**

- Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність / О. Апанович. – К.: Варта, 1994. – 96 с.
- Брехуненко В. Богдан Хмельницький / В. Брехуненко. – Київ, 2007. – 72 с. – (Великі українці).
- Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького. – Київ, 2009. – 64 с.
- Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
- Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій [та ін.]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 1. – 800 с.
- Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – 2-ге вид., виправлене і доповнене. – Л.: Світ, 1990. – 408 с.
- Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. / М. С. Пасічник. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 735 с.
- Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич [та ін.]. – К.: Смолоскип, 2003. – ХХ+890 с.
- Полянський О. Історія України: навч. посіб. для семінар. занять / Олег Полянський, Руслана Труба. – Л.: ЛДУФК, 2011. – С.113-133.
- Реєнт О. П. Усі гетьмани України: Легенди, міфи, біографії / О. Реєнт. – Х.: Фоліо, 2007. – 415 с. – (Історичне досє).
- Сергійчук В. Переяславська Рада – трагедія України і програш Європи. – К.: Діокор, 2003. – 136 с.
- Смолій В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання / В. Смолій, В. Степанков; НАН України; Ін-т історії України – К.: Темпора, 2009. – 680 с.
- Смолій В. Українська національна революція XVII ст.(1648–1676рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – Т. 7. – 351 с. – (Україна крізь віки).
- Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Арістей, 2005. – 639 с.

### **1. Причини, характер, рушійні сили та періодизація революції**

Минуле кожної країни і кожної нації ототожнюється в історичній пам'яті народу з епохальними подіями і періодами, які з плином часу не втрачають своєї актуальності, виховного та навчального значення. Такою подією в історії України стала Національна революція середини XVII століття, що започаткувала

нову епоху в боротьбі українського народу за незалежність і створення самостійної соборної держави. З того часу і до сьогодні залишаються актуальними запитання поставлені Тарасом Шевченком: «За що ж боролись ми з ляхами? // За що ж ми різались з ордами? // За що ж скородили списками // Московські ребра?».

Щоб відповісти на ці запитання потрібно насамперед з'ясувати загальну картину подій того часу, визначити місце України в контексті європейської історії. Тому важливо усвідомити, що період з кінця XVI – початку XVII століття в історії будь-якої європейської країни звичайно називають добою нової або ранньомодерної цивілізації, яка залишивши позаду епоху Середньовіччя вступила в принципово новий етап свого розвитку. Він був пов'язаний із розширенням товарного виробництва, формуванням міжконтинентальної торгівлі й капіталістичного ринку, які збіглися в часі з докорінними змінами в соціальній структурі суспільства, відмиранням старих (земельна аристократія) і формуванням нових верств (буржуазія, наймані робітники). Значних трансформацій зазнала культурна сфера, в якій відбувається посилення світської течії в освіті, науці, мистецтві у поєднанні з поширенням нових релігійних течій (протестантизм). Глобальні зміни в соціальному, економічному та релігійному житті породжували серйозні трансформації в політичній історії. Недаремно XVII ст. називають «залізним», або «століттям солдатів», характеризуючи в такий спосіб жорстокі релігійні й династичні війни, селянські рухи та революції.

Загальноєвропейські тенденції значною мірою позначилися й на українській історії. Безперечно – центральною подією історії України цієї доби стала Перша українська національна революція середини XVII ст., що спричинилася до глобальних змін соціально-політичного устрою, релігійної ситуації, форм власності. В той же час, Україна, по-суті, запрограмувала всі найзначніші зміни в системі міжнародних відносин, істотною мірою посприявши занепаду однієї з найпотужніших країн – Речі Посполитої і посиленню, увійшовши на правах автономії до її складу, Московської (Російської) держави.

Аналізуючи причини Української національної революції слід відзначити: по-перше, у цей час надзвичайно ускладнилася соціально-економічна ситуація в українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Фільварково-панщинна система посилювала експлуатацію шляхом обезземелення селян, зростання панщини, запровадження кріпацтва, збільшення натуральних і грошових податків. Польські та полонізовані українські феодали на початку XVII ст. здавали свої маєтки в оренду єврейським підприємцям, які нещадно експлуатували селян, виснажували землі, намагаючись за короткий термін повернути з прибутками вкладені гроші.

В складній ситуації опинилося і міщанство, особливо в тих містах, які перебували у приватній власності феодалів. Міщани виконували повинності та сплачували податки, в т. ч. церковну десятину. Магдебурзьке право теж постійно обмежувалося. До того ж у політичному та економічному житті міст провідну роль відігравали поляки та інші іноземці, що спричиняло загрозу «випадання» українців із загальнолюдських цивілізаційних процесів, перетворення їх на відсталу «селянську націю». Взагалі, проблема формування неповної соціальної структури української нації та її наслідків є надзвичайно важливою не лише в теоретичному аспекті, а й може, зрештою, повинна пояснити чимало специфічних особливостей українського націотворення, державотворення та інших історичних процесів в Україні.

Незадоволене своїм становищем було й козацтво, в т. ч. реєстрове, авторитет, вплив, активність та слава якого зростали, а права дедалі більше обмежувалися Річчю Посполитою, особливо після т. зв. «Ординації Війська Запорозького» 1638 р.

Таким чином, рушійними силами революції стали: козацтво, селяни, міщани, а також дрібна українська шляхта, православне духовенство, тобто практично всі соціальні верстви тогочасного українського суспільства.

По-друге, ситуація в українських землях ускладнювалась і критичним становищем в політичній сфері. Відсутність власної держави, перервана державотворча традиція, масове ополячення української еліти свідчили про наближення національної катастрофи, адже «прогресуюча асиміляція українського народу поступово доходила до тієї межі, за якою він мусив зійти з історичної сцени як самостійний суб'єкт». Намагаючись прискорити хід цього процесу, польська сторона посилила національно-релігійне гноблення. Колоніальна політика Польщі однозначно була спрямована на придушення розвитку української мови, української культури, національної самосвідомості тощо.

Отже, відсутність власної держави, прогресуюча втрата національної еліти, церковний розкол, наростаюче закріпачення селянства не тільки помітно гальмували в середині XVII ст. суспільний розвиток українського народу, а й робили цілком реальною загрозу втрати його національної самобутності, асиміляції та зникнення. Саме ці чинники зумовили масове народне повстання навесні 1648 р., яке після перших перемог під Жовтими Водами та Корсунем, переросло у Національно-визвольну війну українського народу. Оскільки політичні та соціально-економічні зміни, які відбулися в Україні в ході війни, були кардинальними, маємо підстави говорити про першу Українську національну революцію середини XVII ст.

Аргументами на користь терміна «національна революція», як зазначає О.Бойко, були ті революційні зміни, які відбулися в житті українського суспільства в другій половині XVII ст.: утворення та розбудова Української

національної держави; встановлення нових кордонів та поступове формування державної території; радикальні зміни станової ієрархії, прихід до влади національної за складом козацької старшини; скасування кріпосного права, завоювання селянами особистої свободи; ліквідація великої земельної власності польських та ополячених українських феодалів й утвердження дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю; визволення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти католицького духовенства; втягнення в орбіту соціальних змін абсолютної більшості населення, всіх суспільних станів та верств, що проживали в українських землях.

Українська національна революція у своєму розвитку пройшла кілька етапів, які можна виділити на основі договорів, що їх уклала Українська держава. Саме вони приводили до суттєвих соціально-політичних змін в Україні. Тому, **перший етап можна визначити періодом з весни 1648 до серпня 1649 рр.** На цьому етапі козацьке повстання після блискучих перемог під Жовтими Водами і Корсунем (травень 1648 р.), переросло в національно-визвольну війну всього українського народу проти Польщі. Перемога під Пилявцями (вересень 1648 р.), облога Львова (жовтень 1648 р.), Замостя (листопад 1648 р.), перемир'я з Польщею і тріумфальний вступ повстанського війська на чолі з Б.Хмельницьким до Києва засвідчили величезний потенціал українського народу в боротьбі за незалежність. Але Б.Хмельницький та його соратники у цей період стояли на позиціях традиційного «козацького автономізму», реформування Речі Посполитої та надання Україні такого ж статусу і прав як Литві.

Хронологічні **рамки другого етапу визначаються часом від Зборівського мирного договору 1649 р. до Білоцерківського мирного договору (вересень 1651 р.).** На цьому етапі уконституювалася Українська держава Богдана Хмельницького по всіх параметрах, які характеризують будь-яку державу: кордон, адміністративно-територіальний поділ, система влади, військо, судова, фінансова системи, міжнародні відносини і т.д.

**Третій етап розпочався від укладення Білоцерківського мирного договору 1651 р. і тривав до Переяславської угоди (січень 1654 р.) та Березневих статей (1654 р.).** На цьому етапі внаслідок поразки під Берестечком, суттєво зменшилася територія Української держави, а в наслідок чергової зради татар, в зовнішньополітичних орієнтаціях Б. Хмельницького почав домінувати Московський вектор, який привів до укладення союзу з Московщиною. **Четвертий етап тривав від часу підписання Березневих статей 1654 р. до Гадяцької угоди (вересень 1658 р.).** В цей період помер Богдан Хмельницький, а його наступник Іван Виговський кардинально змінив вектор зовнішньої політики на пропольський. **П'ятий етап можна визначити періодом від Гадяцької угоди 1658 р. до підписання Андрусівського договору (перемир'я) 1667 р.** В цей період, з одного боку, посилилася боротьба за

українські землі між Московщиною і Польщею, в результаті якої Україну було поділено навпіл – Лівобережну у складі Московської держави й Правобережну в складі Речі Посполитої. З другого ж – в Україні розгорнулася боротьба козацько-старшинських угруповань за владу, що переросла фактично у громадянську війну й привела Україну до стану Руїни.

**Шостий етап тривав найдовше – від Андрусівського трактату до укладення Вічного миру 1686 р. між Московською державою та Річчю Посполитою**, за яким остаточно відбулось закріплення поділу Української держави на дві частини: Правобережжя залишалося під польською короною, а Лівобережжя залишалося під владою російського царя. Водночас – це період поглиблення внутрішніх протиріч і взаємної боротьби між козацько-старшинськими угрупованнями, а також посиленням зовнішньої агресії не лише з боку східного сусіда й Варшави, й Туреччини та Кримського ханства.

(Детальніший аналіз перших трьох етапів Української національної революції зроблено в наступних питаннях семінарського заняття, а четвертого-шостого в наступній лекції №5).

Щодо постаті Б.Хмельницького, то важливо поставити акценти в першу чергу на оцінці гетьмана крізь призму договору 1654 р. **Союз Москвою тривав лише два роки. Хмельницький, як і всякий державний діяч своєї епохи, прагнув до пошуку союзів, що відповідають геополітичним інтересам України, керуючись принципом «немає вічних союзників, але є вічні інтереси»**

Міф про непохитну вірність Хмельницького союзу з Росією – плід російської історичної міфології XVIII століття, який створив образ позитивного героя української історії, якому протиставлялися всі наступні «антигерої», які прагнули до суверенітету України.

Пошук зовнішніх союзників, здатних надати молодій козацькій державі військову допомогу проти Польщі, розпочався з самого початку Козацької революції 1648 р. Його першим військово-політичним партнером стало Кримське ханство. Потім пішов ряд переговорів з Османською імперією 1648-1653 рр. Цікаво, що отримати скільки-небудь відчутну допомогу, або хоча б сприяння, з боку Московської держави Хмельницькому довгий час не вдавалося. Кремль турбувало військове співробітництво козаків з татарами і лякав можливий розрив з Річчю Посполитою, до якого він не був готовий.

Переяславські домовленості 1654 р. гарантували Україні, в першу чергу, військову допомогу з боку Росії. Дії московської армії на Смоленщині відкрили другий фронт у війні з Польщею, послабивши її сили на українському театрі воєнних дій. Однак, дуже скоро з'ясувалося, що в цій війні Кремль прагнути, насамперед, до досягнення своїх геополітичних цілей – відвоювання колись втрачених західноросійських регіонів і набуття білоруських територій, а

не реальної допомоги Гетьманщині. Це підтвердило Віленське перемир'я, укладене в жовтня 1656 р. між Польщею і Росією в таємниці від України, і яке фактично перекреслило переяславські домовленості. Хмельницький, справедливо вважаючи себе вільним від попередніх зобов'язань перед Росією, зайнявся пошуком нових, більш надійних союзників для створення нової антипольської коаліції.

Підсумком цих пошуків стало створення потужного альянсу України, Трансильванії, Швеції та Бранденбурга. Війська протестантських держав спільно з гетьманською армією успішно діяли проти поляків на протязі 1655-1657 рр., фактично поставивши під загрозу суверенітет і територіальну цілісність Речі Посполитої (період, відомий в польській історії як «Потоп»). У продовження цього курсу, дипломати Хмельницького займалися підготовкою нових двосторонніх договорів з європейськими державами. Першим в їх ряду став союз з Трансильванською державою, підписаний в жовтні 1656 г. Другим – договір зі Швецією, підготовлений за життя Хмельницького і підписаний в правління його наступника Івана Виговського в жовтні 1657 р.

Детальніше про Б. Хмельницького див. тут: <http://heroes.profi-forex.org/ua/hmelnickij-bogdan-mihajlovich>

<http://beyond.ua/bogdan-hmelnickiy>

<https://www.twirpx.com/file/1452478/>

<http://likbez.org.ua/ua/bogdan-hmelnitskiy-v-otlichie-ot-getmanov-izmennikov-nikogda-ne-izmenyal-usloviyam-soyuza-s-moskvoy-i-ne-iskal-sebe-drugih-soyuznikov.html>

## **2. Військові дії у 1648–1653 рр. Зборівський та Білоцерківський мирні договори.**

У січні 1648 р. повсталі козаки здобули в польського гарнізону Запорозьку Січ на мисі Микитин Ріг, де на початку лютого 1648 р. на козацькій раді Богдана Хмельницького обрано гетьманом. Відразу ж розпочалася підготовка до загальнонародної національно-визвольної війни проти Польщі. На початку 1648 р. гетьман уклав воєнно-політичний союз з Кримським ханством та відправив посольство до турецького султана Ібрагіма і до донських козаків. Домовленість з кримським ханом дозволяла компенсувати нестачу козацької піхоти, а також уникнути війни на два фронти, що було б дуже небажаним у під час війни з Польщею.

Уряд спрямував на придушення постання королівське (кварцяне) військо, на чолі з Миколаєм Потоцьким і Мартином Калиновським. Щоб придушити осередок повстання, вирішено вислати на Запоріжжя два загони, один мав іти суходолом, а інший - пливти на човнах Дніпром. Хмельницький виступив на зустріч полякам, маючи під собою 8 тисяч козаків та 20 тисяч татар, 19 квітня козаки зустріли поляків на Жовтих Водах, оточивши ворожий табір

Хмельницький регулярно атакував його, перетягнувши на свою сторону реєстровців, 5 - 6 травня 1648 р. польське військо було розбите козаками.

Звістка про розгром польського війська стала справжньою несподіванкою для коронного гетьмана, який вирішив відступати під Корсунь, але козаки випередили поляків і 16 травня оточили та знищили передові зағони польського війська, де перебував Потоцький, коронного гетьмана було взятв полон. Перемоги під Жовтими Водами та Корсунем стали сигналом для поширення повстання по всій Україні. До кінця липня було визволено всю територію Лівобережжя, а до кінця серпня - Брацлавське, Київське та Подільське воєводства.

Воєнні дії відновились восени 1648 р., неподалік містечка Пилявці зійшлись українська та польська армії, битва закінчилась повної перемогою козаків та остаточним розгромом поляків. Козацьке військо вирушило дальше на захід, розпочавши 26 вересня облогу Львова, але обмежившись викупом Хмельницький вирушив до Замостя. Начальник гарнізон наказав спалити передмістя, це значно ускладнило становище козаків, гостро відчувалась нестача гармат, набоїв та продовольства, спалахнула епідемія чуми, від якої загинув зокрема і Максим Кривоніс. Все це змусило Богдана Хмельницького вдатись до переговорів з польським урядом та 14 листопада 1648 р. відступити з-під Замостя. 23 грудня 1648 р. гетьман Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, де його зустрів ерусалимський патріарх Паїсій і київський митрополит Сильвестр Косів, які урочисто привітали гетьмана як визволителя свого народу та поблагословили на переможну війну.

Аналіз політичної діяльності Б. Хмельницького наприкінці 1648 – першій половині 1649 рр. дає підстави стверджувати про еволюцію поглядів гетьмана на українську державну ідею. Від «козацького автономізму» він перейшов до усвідомлення необхідності розбудови Української держави в її етнічних межах. На переговорах з поляками він заявив: «Досить на Україні і Подолу, і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть ляхи... А будуть і за Віслою брикати знайду їх і там певне. Не постоїть мені нога жодного князя і шляхтича тут в «Україні».

Ставши на шлях проголошення незалежності своєї держави, її соборності, Б. Хмельницький розглядав її як спадкоємицю Київської Русі: «гетьман і військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть. ... А нас Бог від них (Польщі і Литви) увільнив – королями не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали і ми волею Божою цим від них стали вільними». Говорячи про примирення з Річчю Посполитою, він наголосив, що це можливо лише за умови визнання Польщею незалежної Української держави «по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі».



Але варшавський уряд став на шлях зриву переговорів, тому і польська, і українська сторона готувалися до майбутніх воєнних дій. Основні події влітку 1649 р. розгорнулися поблизу Збаража і Зборова на Тернопільщині. Облога польського табору під Збаражем тривала з 29 червня. Козаки взяли табір в облогу так, щоб ніхто з нього не міг «ані пташкою перелетіти». Розпочався планомірний обстріл ворога, але спроби українського війська взяти відразу ворожий табір не вдалися. 27 липня розпочався генеральний штурм. Шляхта з останніх сил чинила опір. Все йшло до того, що Б. Хмельницький виграє і цю битву. Передбачуючи неминучість поразки, керівництво польського війська розпочало сепаратні переговори з союзниками України татарами, які поки-що не бажали торгуватися. Натомість король Ян Казимир зібрав нове 20-ти тисячне військо і вирушив на допомогу обложеному у Збаражі. 4 серпня він підійшов до містечка Зборова. Б. Хмельницький тим часом, залишивши частину свого війська й надалі тримати облогу Збаража, з більшою частиною війська і татарами здійснив швидкий перехід до Зборова. 5 серпня розпочалася битва, про яку очевидець написав: «Не битва була, а скоріше різня. Перший цвіт польської шляхти був стертий рукою ворога». Повний розгром ворога був не за горами. Гинуло останнє зібране польське військо, віщуючи крах усієї Речі Посполитій, на руїнах якої підносилася молода Українська козацька держава.

Але, як зазначають дослідники, геополітична ситуація склалася вкрай несприятливо для України, бо виникнення незалежної Української держави могло «призвести не лише до серйозної зміни співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі, а й до порушення...хисткої системи міжнародних відносин, що утворилася в Європі внаслідок Тридцятилітньої війни». Хоча Московщина й була зацікавлена в послабленні Польщі, все ж не наважувалася піти на конфлікт з нею, оскільки її зовсім не влаштовувала поява на своїх південно-західних кордонах незалежної України. Незважаючи на те, що татари були союзниками українців, політична еліта Криму також виступала проти становлення нової держави на північних кордонах ханства, бо чітко усвідомлювали, що це приведе до краху її традиційної політики й покладе край найбільшому джерелу наживи – грабунку українських земель і торгівлі ясиром. Так для української незалежності сформувався геополітичний «трикутник смерті» (Московія, Річ Посполита і Кримське ханство, за спиною якого стояла Туреччина), вирватися з якого було майже неможливо».

В результаті під Зборовом татари зрадили, вивівши свої загони з поля битви і заявивши Б. Хмельницькому про необхідність піти з поляками на переговори, які увінчалися підписанням Зборівського договору. «В трагічній історії України, – писав М. Грушевський, – не багато було моментів, страшніших від цього». Тож відповідно до укладеної Зборівської угоди від 18 серпня 1649 р. Україна отримувала автономію лише у складі Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств. Західний і північний кордони проходили по лінії: м. Бар – м. Староконстянтинів – р. Случ – р. Прип'ять – м. Любеч – м. Стародуб. Східний збігався з тогочасним кордоном між Річчю Посполитою та Московією,

починаючись на північному сході від м. Мглин й далі випуклою дугою від Глухова та Гадяча. На півдні кордону не було демарковано, оскільки значну частину Степу не мала змоги чітко контролювати жодна з держав. Ця територія була своєрідною буферною зоною між європейським та азійським світом. Чисельність козацького реєстру обмежувалась 40 тис. осіб; шляхта отримала право повернутись до своїх маєтків, а піддані мали виконувати на її користь попередні повинності.

Аналізуючи Збаразько-Зборівську кампанію, мусимо визнати, що її політичні наслідки засвідчили провал намірів Б. Хмельницького добитися незалежності, а також ненадійність воєнно-політичного союзу з Кримським ханством. В той же час, одержана автономія дозволила Україні продовжити боротьбу за реалізацію державної ідеї.

Компромісна Зборівська угода не задовольняла жодну з сторін, тому вони готувалися до поновлення війни. В лютому 1651 р. поляки напали на Брацлавщину, під час оборони якої загинув один з найвидатніших козацьких полководців Данило Нечай. Польське військо концентрувалося в районі Сокаля, а українське в трикутнику між Тернополем, Озерною і Заложцями. Весною вони вирушили на зустріч один одному й у червні 1651 р. зішлись під Берестечком. Союзниками українців знову були ненадійні татари. Бої розпочалися 28 червня окремими сутичками. Та вигідніші стратегічні позиції польського війська, яке дислокувалося в добре укріпленому таборі на височинах, а також зрадлива дворушницька позиція татар поставили українське військо, яке, до того ж змушене було будувати табір в заболоченій низинній місцевості, в невідгдане становище. І хоча, українці «волили загинути, ніж піддатися», – як писали сучасники, все ж воєнні дії під Берестечком склалися не на користь Б. Хмельницького. Кримський хан Іслам-Гірей протягом тривалого часу уникав сутичок з поляками, а коли розпочалася генеральна битва, взагалі вивів свої війська з поля бою. Гетьман кинувся за ним, але хан фактично полонив Б. Хмельницького і повернутися до свого війська він зміг лише через два тижні, коли битву під Берестечком було програно.

Саме Берестецька битва стала першою поразкою гетьмана Б. Хмельницького. Вона була настільки жорстокою та кровопролитною, що один з її учасників згадував: «... у вогні не було нічого чути, лише гук ... з гучної стрільби і гармат, так, що ми вже думали, що звідтіля ніхто живим не повернеться». Після затримання татарами Б. Хмельницького козацьке військо очолили Филон Джеджалій та Іван Богун. Саме вони організували оборону і відступ українського війська. Невмирущою славою вкрили себе 300 українців, котрі засівши на одному з острівків, чинили відчайдушний опір поки всі не загинули. Згадаймо Шевченкове: «Нас тут триста, як скло // товариства лягло // і земля не приймає.». Детальний опис цього бою дає П'єр Шевальє у своїй «Історії війни козаків проти Польщі»: «В одному місці серед болота скупчилися триста козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих, які

натискали на них звідусюди; щоб довести своє зневажливе ставлення до життя ... вони витягали зі своїх кишень та чересів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, але довелося з кожним з них вести бій. Залишився один, який боровся, протягом трьох годин ... Король дуже захопився хоробрістю цієї людини і наказав крикнути, що дарує їй життя, коли він здасться; на це останній гордо відповів, що він уже не дбає про те, щоб жити, а лише хоче умерти, як справжній вояка».

Нещастя для України не завершилися катастрофою під Берестечком. Литовські війська в липні-серпні 1651 р. захопили Чернігівщину, Овруччину, Київ. Становище України стало критичним, її врятували масові повстання народу від Дністра до Дніпра проти польських окупантів та надзвичайні організаторські здібності Богдана Хмельницького. Зібравши знову 60-тисячне військо в міцно укріпленому таборі під Білою Церквою, він змусив командування польсько-литовських військ піти на переговори, які закінчилися підписанням 28 вересня 1651 р. Білоцерківського мирного договору. Статті цього договору зводили Українську державу та її автономію нанівець. Так, її територія обмежувалася лише Київським воєводством; чисельність козацтва зменшувалася до 20 тис., козаки отримали право на проживання тільки в королівських маєтках Київського воєводства; всі, хто залишався за межами реєстру повинні були повернутися до домівок і виконувати «звике послушенство» панам; шляхті та урядникам дозволялося повертатися до маєтків; гетьман мав підлягати владі коронних гетьманів, дозволялося повертатися євреям і відновлювались їхні права на оренди. Поза сумнівом втілення в життя таких умов неминуче мало привести до загострення ситуації в козацькій Україні. Про це пише у своєму літописі Григорій Граб'янка: «... коли ж вони перед сіромою прочитали статті миру і дійшли до пунктів, де говорилося, що козаки повинні відступитися від татар, де зазначалося, що війська козацького має бути тільки двадцять тисяч, то хвилиною знялося невдоволення, зчинився галас. Козаки кричали: «Оце так ти, гетьмане, миришся з ляхами? Орду зраджуєш і нас хочеш віддати ляхам на муку? Та перш, ніж це станеться, сам накладеш головою разом з ляхами!» І обступила сірома з усім військом білоцерківський замок, вирішила комісарів і Хмельницького перебити. Побачив Хмельницький таку непокору, вийшов з Виговським та з полковниками до народу і ледве-ледве втихомирив його».

### **3. Утворення Української гетьманської козацької держави, її політичний та адміністративно-територіальний устрій, зміни в соціально-економічному житті.**

Найвизначнішим здобутком Української національної революції та гетьмана Богдана Хмельницького було відновлення української державності. Так сталося, що починаючи від XIV ст. стара еліта князівських часів поступово втрачала здатність повнокровно виконувати функцію провідної верстви

українського народу й не зберегла основу повноцінного розвитку будь-якого етносу – власну державу. Славні державницькі традиції могутньої української держави Київської Русі почали занепадати й на середину XVI ст. князі та шляхта остаточно втратили інстинкт до організації власного державного життя. Розпочався процес розмивання цілісності українського світу, спольщення української еліти, що привело до остаточної втрати української державності. Однак знайшлася сила, спроможна зупинити цей націоруйнівний процес – козацтво. Саме воно на середину XVII ст. стало українською елітою, почало виражати національно-релігійні прагнення українців й під проводом Б. Хмельницького підняло повстання, що переросло в Національно-визвольну війну всього українського народу, в Українську національну революцію, під час якої було створено Українську Козацьку Державу. Власне сама організація козацтва, а особливо Запорозької Січі – це своєрідна Українська Козацька Держава. В час Української Національної Революції ця держава уконституювалася, як у своїй внутрішній будові, так і на міжнародній арені.

В адміністративному плані Українська Козацька Держава була поділена на полки, а полки на сотні. Полково-сотенний устрій мав військово-територіальний характер. Полк чи сотня – це водночас і певна територія, і військова одиниця. За козацьким реєстром 1649 р. існувало 16 полків : Вінницький, Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Чигиринський, Павлоцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Прилуцький, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський. В кожному полку налічувалося від 10 до 29-ти сотень. . За часів Хмельниччини територія Української держави займала майже 200 тис. км<sup>2</sup>. І охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя і Степу. На цих землях проживало майже 3 млн. чол.

За своїм суспільним устроєм Українська Козацька Держава була республікою. Вся повнота влади належала загальній козацькій раді. В роботі ради мав право брати участь кожний козак. У полках і сотнях збиралися відповідно полкові і сотенні ради. Генеральна (загальна) рада обирала генеральну старшину, тобто уряд держави: гетьмана, генерального писаря, генерального обозного. Найвищою посадовою особою в державі був гетьман, який керував військом, розпоряджався державним скарбом, державними земельними угіддями, видавав універсали на власність, керував дипломатичною службою. Б. Хмельницький прагнув перетворити свою державу у спадкову монархію і це цілком узгоджувалось із загальноєвропейськими тенденціями до створення абсолютних монархій. Другим за значенням посадовцем був генеральний писар, який керував гетьманською канцелярією, вів внутрішнє та міжнародне листування, приймав іноземних послів. За гетьманування Б. Хмельницького ним був Іван Виговський. Генеральний обозний відповідав за військо Гетьманщини, а генеральний суддя очолював найвищу судову інстанцію – генеральний суд. В полках і сотнях вся повнота влади зосереджувалася в руках полковників і сотників, які розпоряджалися

земельними ресурсами, давали дозволи на промисли, забезпечували козацькі військові підрозділи зброєю, фуражем, а під час воєн командували ними. Відповідно діяла полкова і сотенна старшина, полкові і сотенні ради.

Основу збройних сил України складали козаки, які поєднували військову службу з господарськими заняттями. Організаційно козацьке військо поділялося на полки, полки на сотні. В цілому Гетьманщина могла виставити не менше 60 тис. озброєних козаків. Крім того, до війська з власної волі долучалися озброєні селяни. Так, у битвах під Пилявцями(1648) та Зборовом (1649) поряд з козаками налічувалось до 100 тис селян. Гетьмана Богдана Хмельницького оточувала ціла плеяда талановитих козацьких полководців: Іван Богун, Данило Нечай, Максим Кривоніс, Антон Жданович, Іван Золотаренко, Филон Джеджалій та інші.

Важливою ознакою Української Козацької держави була дипломатична служба. Б. Хмельницький надавав дипломатії надзвичайно великої уваги. Дипломатичні заходи мали створити сприятливі міжнародні умови для ведення війни з Варшавою, тим більше, що Україна перебувала в оточенні явно недружних сусідів. Відтак вже на початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницькому довелося вирішувати два ключові зовнішньополітичні завдання: нейтралізувати Москву й задовільнити добичницькі плани Криму. Добрі знання іноземних мов – латинської, турецької, польської, російської було візитною карткою представників української дипломатичної служби. З середовища козацької старшини вийшли талановиті дипломати: Силуян Мужилівський, Кіндрат Бурлай, Семен Савич, Павло Тетеря та інші. Гетьман також старався мати агентів в усіх державах, які так чи інакше мали інтереси щодо України.

Таким чином, Б. Хмельницький розбудовуючи свою державу зумів створити й налагодити добру роботу війська, дипломатичної, митної, фінансової служби, а також розвідки й контррозвідки. Він усіляко дбав про внутрішню стабільність держави й без жодних вагань розправлявся з бунтами. Добре розуміючи роль еліти, Б. Хмельницький надавав особливу увагу проблемі її формування та зміцнення. Основу її склали козаки й та частина української шляхти, яка перейшла на бік Української Національної Революції. Ця нова українська еліта визначала обличчя української держави, виробляла основні напрямки її внутрішньої й зовнішньої політики.

Потрібно також звернути увагу на те, що нова модель соціально-економічних відносин в Українській державі мала свої особливості. Козаки, селяни й міщани в ході національно-визвольної війни добилися ліквідації фільварково-панщинної системи господарства, великого та середнього феодального землеволодіння (за винятком монастирського), кріпацтва й різних форм феодальної залежності. Були завойовані особиста свобода, право власності на землю і сільськогосподарські угіддя, право вступу до козацького

стану. Більшість земельного фонду вигнаних феодалів, католицької церкви, польської держави перейшла у власність Державного Скарбу. Зростає землеволодіння православних монастирів, започатковується становлення гетьманського й старшинського землеволодіння, завершується формування козацької власності на землю. Значна частина землі переходить до рук селян, котрі виступають її співвласниками на рівні з державою.

Відбулися істотні зміни в соціальній структурі суспільства: було ліквідовано стан великих і середніх світських землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти, але зросла її політична вага у державі; керівна роль у житті суспільства перейшла до козацької старшини; поліпшилося становище селянства; зміцнився статус православного духовенства; провідну роль у житті міст стали відігравати українці; пришвидшилося становлення нової еліти українського суспільства. Та ці революційні перетворення, на жаль, не були закріплені законодавчо. Як пишуть історики: «Скасування феодалських відносин в Українській державі «шаблею» без скріплення «пером» відповідних юридичних актів ... створювало сприятливі умови для відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин».

#### **4. Переяславська угода та Березневі статті 1654 р. і їх наслідки для України.**

Переяславсько-Московська угода 1654 р. стала однією з ключових подій Першої української національної революції середини XVII ст. і, водночас, помітною віхою у розвитку геополітичних процесів Європи. По-перше, істотно зміцнилися позиції Московської держави, виникли передумови її перетворення в одну із світових імперій. Почався занепад Речі Посполитої й водночас відбулося істотне послаблення політичної сили і ваги Оттоманської Порти (Туреччини) та її васала – Кримського ханства. Як зазначає Норман Дейвіс : «... перехід України від Польщі до Росії важко переоцінити. Московія дістала економічні ресурси і геополітичну позицію, необхідні, щоб стати великою державою. ... Формула «Московія+Україна=Росія» не фігурує у власне російських версіях російської історії, проте має фундаментальне значення».

Розглянемо умови угоди та Березневих статей 1654.

8 січня 1654 р. відбулася Переяславська рада, на якій Б. Хмельницький та частина старшини склали односторонню присягу на вірність московському цареві. Умови союзу були затверджені у Москві в березні 1654 р. Згідно з цим документом, який був головним у всьому комплексі документів і увійшов до історії під назвою «Березневі статті», передбачалось, що: збір податків на користь царської скарбниці будуть вести українські урядники; встановлювалася платня уряду Війська Запорозького; заборонялись зносини гетьмана з турецьким султаном та польським королем; підтверджувалося право Київського митрополита і всього духовенства на маєтності, якими вони

володіли; московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею весною 1654 р.; передбачалось утримання російських військ на кордонах України з Річчю Посполитою; у випадку татарських нападів на Україну передбачалось організувати проти них спільні походи з боку як України, так і Московії.

Козаки вважали Переяславську угоду контрактом, що має зв'язувати обов'язками обидві сторони. З боку Хмельницького, він та його держава потрапляли під протекторат царської влади. Вони обіцяли відданість та військову службу в обмін на захист, пропонований Московською державою. Цар, однак, сприймав козаків як нових підданих, щодо яких він не матиме жодних зобов'язань після того, як надасть їм певні права та привілеї. Що ж стосувалося його прав на нову територію, то він мислив династичними категоріями. Він та його двір перебирали під свій контроль міста Київ, Переяслав та Чернігів, які цар сприймав як свою вотчину, успадковану від Рюриковичів. Те, що нова династія була Романових, а не Рюриковичів, загубилося в пилу переговорів.

**До речі, корисним буде розвінчати радянський і нині російський міф про те, що Переяславська рада 8 січня 1654 була представницькою і висловлювала думку всього українського народу?** Український історик Кирило Галушко пише, що: «Цей міф був затверджений радянської офіційної історією. В її трактуванні всі позитивні і доленосні рішення політичних лідерів повинні були виглядати як реалізація волі широких народних мас. Але Переяславська рада 1654 спочатку не могла «виражати думку всього українського народу» з тієї простої причини, що була радою всього лише одного, нехай навіть головного у тодішньому державі, стану — казацького. Відповідно, ні духовенство, ні міщанство, не кажучи вже про інших соціальних групах, навіть теоретично не могли брати участь у її роботі.

Гетьманщина ж (держава «Військо Запорозьке») сама по собі, нагадаємо, також не охоплювала всю територію, заселену тоді українцями.

Генеральні («загальні») козацькі ради були архаїчною традицією, яка йшла корінням в практики військової демократії ранніх Січей, і в епоху Хмельниччини вже носили ритуальний характер. Вони освячували вибори гетьманів, формально приймаючи послів і схвалюючи договори з іноземними державами. Реальні політичні рішення приймали закриті ради старшини, що відбувалися паралельно з генеральними.

Так, в січні 1654 р в Переяславі московське посольство В.Бутурліна обговорювало ключові питання «підданства» козаків саме на таких нарадах. Пізніше, в кінці січня — лютому 1654 саме на старшинських радах був вироблений проект письмової угоди з Москвою, згодом втілений в так звані «Березневі статті» або «Статті Богдана Хмельницького».

У кожному разі, Переяславська рада не могла бути представницької навіть в суто козацькому форматі. По-перше, повільність московського посольства і маса форс-мажорних обставин (Хмельницький в цей час був зайнятий похоронами старшого сина Тимофія, в якому бачив свого наступника на гетьманстві) не давали можливості визначити точний час і місце зустрічі сторін. Кортєж Бутурліна спочатку прямував до гетьманської столиці Чигирина, однак через неможливість переправитися через Дніпро, був змушений залишитися на Лівобережжі. У цих умовах (додамо до того ж триваючу війну і нестабільність зимових комунікацій) забезпечити на раді представництво від усіх козацьких полків та регіонів було неможливо просто фізично.

Відносно масово в самому Переяславі було представлено рядове козацтво Київського, Чернігівського і Брацлавського полків, що склало генеральну раду. Вужчу раду, що проводила безпосередні переговори, становили близько 200 козацьких старшин — генеральних старшин, полковників і сотників. При цьому частина полків (Кальницький, Паволоцький та Уманський) взагалі не мала на обох радах своїх представників, так само як і Запорізька Січ.

Відсутність «одностайного схвалення» переяславських домовленостей наочно продемонстрував процес приведення до присяги на вірність царю жителів Козацької України, коли від «хрестоцілування» масово відмовлялися не тільки старшини і козаки, а й духовенство і міщани» ( Див.: <http://likbez.org.ua/ua/pereyaslavskaya-rada-8-yanvary-1654-goda-byila-predstavitelnoy-i-vyirazhala-mnenie-vsego-ukrainskogo-naroda.html>. )

Врешті, як би не оцінювався українсько-російський договір 1654 р., очевидно, що кожна із сторін бачила в ньому ефективний засіб для реалізації своїх планів: Москва хотіла часткову залежність України перетворити на цілковиту; Чигирин прагнув, використовуючи Росію як важіль, нарешті визволити українські землі і від Речі Посполитої та розбудувати власну державу. Але, надавши Україні воєнну та дипломатичну допомогу, Московська держава одразу ж почала активно здійснювати експансіоністську, імперську політику денационалізації українського народу, яка мала катастрофічні наслідки для України. Вже в другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. Росія завдала Україні смертельного удару: значно звузила її суверенітет, розколола навпіл і віддала значну її частину під владу Польщі. В умовах демонтажу української державності російські правителі за підтримкою частини українських можновладців, продовжували посилювати політико-адміністративний та фінансово-економічний тиск на Україну, використовуючи її економічний і демографічний потенціал у власних цілях. З кінця XVIII – початку XIX ст. розпочалася цілеспрямована політика русифікації українського народу, що привело до денационалізації, глибоких деформацій в його духовно-культурному розвитку, деградації й розпорошення української еліти, величезних викривлень



в етносоціальній структурі суспільства і тенденціях його демографічного розвитку.

Ставлення до Переяславко-Московської угоди 1654 р. завжди було неоднозначним, але для нас, українців важливо оцінити її з точки зору українських інтересів, тих негативних наслідків, які мала вона для подальшого розвитку України. Насамперед слід зазначити, що правова невизначеність характеру відносин між обома державами, різне бачення політичного смислу договору їхніми урядами несли в собі зерна майбутніх непорозумінь. Адже, якщо українська сторона розглядала його радше, як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська – як акт включення козацької України до складу своїх володінь, як реалізацію імперської ідеї «збирання земель», концепції «Третього Риму».

Тож питання про наслідки Переяславсько-Московської угоди для України має принципове значення. Адже вся подальша доля України, включаючи і сьогодні, фактично визначалася і значною мірою визначається вибором Богдана Хмельницького. Серед істориків й досі не вщухають дискусії з приводу історико-правової суті та наслідків Переяславсько-Московської угоди. Написано десятки монографій й сотні статей. Але якщо подивитися на цю проблему очима українця, то визначальними будуть оцінки Тараса Шевченка і Михайла Брайчевського: «...Мир душі твоїй, Богдане! // Не так воно стало; // Москалики, що заздріли, // То все очухрали./Могили вже розривають // Та грошей шукають, // Льохи твої розкопують // Та тебе ж і лають... // Отак-то, Богдане! // Занапастив еси вбогу // Сироту Украйну! // За те ж тобі така й дяка. //...Отак-то, Зіновію, // Олексіїв друже! // Ти все оддав приятелям, // А їм і байдуже» чи «За що ж боролись ми з ляхами? // За що ж ми різались з ордами? // За що скородили списами // Московські ребра?».

Аналізуючи наслідки Переяславсько-Московської угоди 1654 р. для України М. Брайчевський зазначає: «... історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали його на боротьбу за національну незалежність, були... найбільшими ворогами українського народу. Всі конкретні явища в історії України – події, тенденції, діяльність окремих осіб і самі ці особи – все оцінювалось під кутом зору... їхньої позиції щодо Росії».

Феодальні порядки були реставровані в повній мірі і в найжорстокіших формах повного і завершеного кріпосництва, що межувало з рабовласництвом. Велике землеволодіння було відновлене в повних масштабах. ...Натомість кріпосне право, що існувало в російській державі, простим актом було поширене на українське селянство і проіснувало тут (як і в цілій Росії) до 1861 р.

Таким чином, усі соціально-економічні здобутки Національно-визвольної війни були остаточно зведені нанівець.

На середину XVII ст. Україна була країною, в якій буржуазні елементи виступали досить рельєфно і починали відігравати роль головного фактора в історичному розвитку. Ці елементи логікою нового порядку були штучно задушені: вони виявилися неспроможними протистояти злагодженій і добре озброєній феодальній машині царської Росії. На кінець XVII ст. буржуазні відносини на Україні були виражені значно слабше, аніж перед початком Національно-визвольної війни, не кажучи вже про 50-ті роки XVII ст., коли велике феодальне землеволодіння було практично ліквідоване. На зміну дрібнобуржуазному сільськогосподарському виробництву знову прийшло латифундійне, засноване на використанні кріпосної праці. Мануфактурне виробництво підупало; позбавленні самоврядування міста переживали занепад соціально-економічного життя.

Політична автономія України була ліквідована остаточно і повністю в другій половині XVIII ст. в 1764 р. остаточно скасовано Гетьманщину; в 1775 р. здобуто і зруйновано Запорозьку Січ – останнього носія української державності. Від того часу аж до 1917 р. Україна своєї держави не мала.

Значний крок назад зроблено в сфері культурного життя. Країна з майже стовідсотковою грамотністю, якою її описав в середині XVII ст. Павло Алепський, Україна на початку XIX ст. перетворилася на країну з майже суцільною неписьменністю. В галузі науки, літератури, мистецтва Україна стала глибокою провінцією, яка змушена була доводити своє право і здатність на власний культурний розвиток.

Українська мова була заборонена ще на початку XVIII ст. спеціальним указом Петра I, виданим 1720 р. «дабы никакой розни и особого наречия не было». Цей указ завдав жорстокого удару справі книгодрукування на Україні (він забороняв видавати на Україні будь-які книжки, крім богослужебних). Україна, що довгий час була головним поставщиком книг в інші країни, в тому числі і в Росію, тепер змушена була сама ввозити з Росії книги, друковані чужою для неї мовою. Це в свою чергу, боляче відбивалося на стані української літератури, яка аж до Т. Г. Шевченка вважалася «літературою другого сорту». І пізніше царський уряд неодноразово підтверджував своїми циркулярами заборону української мови і українського книгодрукування (указ Валугеєва 1863 р., Емський указ 1876 р. тощо).